

УДК.811.161.2'367.4

О. М. Гандзюк

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ З АДВЕРБІАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ

У статті йдеться про адвербіальні синтаксеми української мови, аналізується специфіка адвербіальних синтаксем у формі іменника з прийменником, називаються їх найуживаніші вияви в українських прислів'ях і приказках.

Ключові слова: синтаксема, адвербіальна синтаксема, просте ускладнене речення, прийменник.

В статье говорится об адвербиальных синтаксемах украинского языка, анализируется специфика адвербиальных синтаксем в форме имени существительного с предлогом, называются их самые частые проявления в украинских пословицах и поговорках.

Ключевые слова: синтаксема, адвербиальнае синтаксемы, простое усложненное предложение, предлог.

The article deals with adverbial syntactical units in Ukrainian language. The specification of adverbial syntactical units as construction «subject + preposition» is considered. The most typical representation of syntactical units in Ukrainian sayings and proverbs are analysed.

Key words: syntaxem, adverbial syntactic units, simple-complicated centens, preposition.

У граматичній структурі простого ускладненого речення знаходять своє широке застосування вторинні предикатні синтаксеми. У переважній більшості випадків вони складаються з двох елементів:

«трансформованого в морфологічний іменник вихідного предикатного слова з семантикою дії, процесу, стану, якості тощо і аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями» [3, с. 269]. Вторинні предикатні синтаксеми поділяються на атрибутивні, модальні й адвербіальні синтаксеми. Адвербіальні синтаксеми формуються з темпоральних, причинових, цільових, допустових та умовних. Частиномовна специфіка цих видів синтаксем полягає в тому, що основний їх вияв реалізується через прийменниково-відмінкові форми.

У формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному планах прийменник, як і сполучник, не займає самотійної позиції в реченні, тобто не виконує формально-синтаксичної ролі члена речення і семантико-синтаксичної функції синтаксеми. Тільки разом із предикатним субстантивом він створює позицію члена речення і позицію вторинної предикатної синтаксеми [2, с. 137].

Дослідженню адвербіальних синтаксем присвячено праці І.Р.Вихованця [1–3], К. Ф. Шульжука [7].

Прийменниково-відмінкові форми з адвербіальною семантикою функціонують у текстах різних стилів. Вони широко вживаються також в українських прислів'ях і приказках.

Оскільки функціонування прийменників у прислів'ях і приказках з адвербіальною семантикою ще не було предметом дослідження, вважаємо, що обрана нами тема є досить актуальною.

Мета роботи полягає в комплексному аналізі функціонування прийменників у прислів'ях і приказках з адвербіальною семантикою.

Завдання дослідження виявляються в тому, щоб 1) виявити, яких різновидів адвербіальної семантики надають прийменники змістовому навантаженню прислів'їв і приказок; 2) визначити їх значеннєву поширеність.

Прийменники не можуть самотійно утворювати речення, бути членом речення, але можуть входити до складу додатка, підмета, неузгодженого означення і обставини [4, с. 269]. Прийменники як аналітичні службові елементи відіграють дедалі більшу роль у граматичній сфері сучасної української літературної мови, виступаючи разом із синтаксичними релятивними морфемами найпоказовішими виразниками синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень [1, с. 3].

Визначити і розмежувати окремі функції полісемантичних прийменників буває не легко, тому стосовно цього явища й досі актуальними залишаються слова О. М. Пешковського: «Встановити кількість значень однієї й тієї самої форми і далі розподіляти ці значення – справа надзвичайно важка і виконується звичайно різними лінгвістами по-різному» [5, с. 56–57]. Первинні прийменники найбагатозначніші у плані вираження адвербіальної семантики. Найбільше граматичних значень цього типу відображають прийменники *на, в(у), з, за, від, до*, інші – *без, крізь* уживаються з небагатьма значеннями.

В українських прислів'ях і приказках прийменники доповнюють адвербіальну семантику речення.

Прийменник *без*. Пов'язується тільки з формою родового відмінка і вказує на

– умову – *Нема диму без вогню; Без підпалу і дрова не горять; Без тазди які жінці гаразди?; Без знання і постолі не пошиєш; Без лічби і грошей нема;*

– допустовість – *Хворий лежить та без пам'яті хліб їсть; Хвали чуже, своє і без похвалок добре.*

Прийменник *в(у)*. Вживається з іменниками у формах родового (раритетна конструкція), знахідного і місцевого відмінків.

Кожна з цих конструкцій має властиве їй коло значень, а саме:

– часу – *Хто в Петрівку сіна не косить, той зимою і в собак їсти просить; В лютім Дорота заповідає сніги і болота; Забавив у Петрівку печеної криги;*

– умови – *І в погоду часом грім ударить; В гостях і жук м'ясо; Не вір козлу в капусті, а вовкові між вівцями;*

– мети – *Вола кличуть у гості не мед пити, а воду возити;*

– допустовості – *В очі лисом стелиться, а позаочі собакою бреше; В очі світить, позаочі лає.*

Прийменник *від (од)*. Сполучається тільки з іменниками у формі родового відмінка. Для нього властиві такі адвербіальні значення:

– умови – *Від вогню і камінь трісне; Од ціна у спині сіна; Шилом моря не нагрієш, від тяжкої роботи не розбагатієш; Від лихого боржника і полова гроші;*

– мети – *Від дощу – не у воду, від вогню – не в полум'я; Ти його борони від собак, а він тобі покаже кулак;*

– причини – *І великий дуб від малої сокири падає; Захворів Іванко, аж опух від спанку; Від чарки більше людей помирає, ніж у*

морі потонає; Від грошей усе лихо на світі; Заздрісний від чужого щастя сохне;

– допустовості – *Від солодких слів кислиці не посолодшають.*

Прийменник *для*. Сфера його вживання обмежується родовим відмінком. Поєднуючись з іменником у цій відмінковій формі, він означає

– мету – *Не для пса ковбаса, а для kota сало; Для того коваль кліщі держить, щоб у руки не пекло; Птиця створена для польоту, а чоловік – для роботи; Одежу бережи для холоду, а гроші – для голоду.*

Прийменник *до*. Його вживання обмежується родовим відмінком, у якому він разом з іменником засвідчує такі значення:

– часу – *До першого грому земля не розмерзається; Доспівалась пташка до зими, прийшлося під стріхою ночувати; І комарі кусають тільки до пори; Не забуду до гробової дошки; Балакала покійниця до самої смерті та все казна-що;*

– мети – *До завірюхи треба кожуха; На Бориса і Гліба берися до хліба; Кукурудзу посієш до дощу – матимеш сало до борщу; Слово до ради, руки – до звади.*

Прийменник *з*. Цей прийменник вживається з родовим, знахідним і орудним відмінком, означаючи

– час – *З сорока святих сорок морозів буде; З Юрія хороводи, з Дмитрія – вечорниці; З Федора-студита стає холодно й сердито; З самого початку думай, який буде кінець;*

– умову – *Добре вогонь класти; З чужого похмілля голова не болить; З газдами газда, з панами пан, а з свиньми свиня;*

– допустовість – *З великої хмари малий дощ; З свинячою мордою та в бубличний ряд; З жарту й правду сказав.*

Прийменник *за*. Прийменник використовується з іменниками у формі родового, знахідного і орудного відмінка і вказує на

– умову – *За одним разом дуба не зрубаєш; І за доброї години очідай лихої днини; За думками і ніч мала, а за хіднею – день; За невміння деруть реміння; За однією чаркою і наймит не закушує; За чай і раки нема дяки;*

– мету – *Не женися за двома зайцями, бо й одного не піймаєш; Не ходи у воду за птицею, а у ліс за рибою; Зійшов сніжок – берись за плужок; Набалакала, наговорила, взяла мисницю, за медом пішла; За золото не один лізе в болото;*

– причину – *Оце тобі, чайко, плата, що в тебе голівка чубата; Люблю Сивка за звичай: хоч крекче, та везе; Він би вийняв око за шматок хліба; За «тепер» дякує, а за «ще» просить;*

– час – *Не вилітала ворона замолоду у вирій, то й не полетить на старість; На вівторок зібралося бік сорок; На новий рік прибавилось дня на заячий скік;*

– допустовість – *За твоє добро – кадук тобі в ребро!*

Прийменник *крізь*. У сучасній літературній мові цей прийменник поєднується тільки з формою знахідного відмінка і в прислів'ях вказує на

– допустовість – *Буває і сміх крізь сльози.*

Прийменник *на*. Має надзвичайно широке коло застосування. Серед усіх прийменників саме він засвідчує найбільшу багатозначність [5, с. 487].

Він сполучається з іменниками у формах двох відмінків: знахідного і місцевого, відтворюючи таку адвербіальну семантику:

– умови – *На дощі змокнеш і в плащі; На своїм подвір'ї і собака пан; На ласкаве слово не кидайся, а за грубе не гнівайся; Гроші ховай на чорний день та лиху годину як поміч єдину;*

– мети – *На вогонь дров не набереши, а на піт – сорочок; А весняночка на весну каже: «Кидай сани, бери віз, та поїдем на рогіз!»; На жито орали, та й гречки не мали;*

– способу дії – *Мороз і залізо рве і на льоту птицю б'є;*

– часу – *Коли на Петра проса з ложку, то буде і в ложці; На Іллі до обіду літо, а після обіду осінь; В кожному році два Миколи: на першого Миколи не буває холодно ніколи, а на другого Миколи не буває тепла ніколи; Зайде на хвилину, а обмовить на міль;*

– допустовості – *І на жалку кропиву морозь буває; На словах милості просить, а за халявою ніж носить; І на хитру курку капкан знайдеться.*

Прийменник *над*. Використовується у формі знахідного й орудного відмінка. У прислів'ях виступає з адвербіальною семантикою

– причини – *Скупий і над копійкою труситься.*

Прийменник *перед* поєднується з іменниками у формі знахідного й орудного відмінка й надає значення

– часу – *Сидів хробак ціле життя у хроні, а перед смертю уліз моркву та й уздрів, що там ліпше; Розходилась, як квочка перед бурею.*

Прийменник *під*. Сполучається з іменниками в орудному і знахідному відмінках із адвербіальним значенням

- мети – *Під попелом жару не знати;*
- умови – *Під лежачий камінь і вода не біжить;*
- допустовості – *Підлеслива людина – гадюка під квітками.*

Прийменник *після*. Уживається з родовим відмінком. У прислів'ях служить вказівкою на

– час – *Після Івана Купала не треба жупана; До Іллі сіно і під кущем сушать, а після Іллі і на куці не сохне; До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра ще хитріша; Вимети сміття перш зі своєї хати, а опісля заглядай на чужу;*

- умову – *Чим більша любов, тим більша рана після зради.*

Прийменник *по*. Сферою його вживання є знахідний відмінок. У цих формах він може означати

– час – *По бурі приходить гарна погода; По Покрові – по теплові; Курчат рахують по осені; По гіркім труді солодкий обід; По дощі гриби ростуть, а по празнику – поговори; По сміху плач часто настає;*

– мету – *Пішов вовк по вовну та й сам остався стриженням; У неділю по шавлію, в понеділок по барвінок, а в вівторок – снопів сорок, а в середу – по череду, а в четвер – по щавель, у п'ятницю – по дягицю, у суботу – на роботу;*

- допустовість – *І по заячому сліду інколи знаходять ведмедя;*

– спосіб дії – *Котюзі по заслугі; По роботі пізнати майстра; Розкажи другу – піде по колу; По парі пізнати, чим серце кипить.*

Прийменник *при*. Сполучається тільки з місцевим відмінком. У прислів'ях і приказках вказує на

– умову – *Вітер добрий при стозі, а злий при морозі; При соловію і горобець співак; При роботі швидко час минає; При тобі не густо і без тебе не пусто;*

- спосіб дії – *Сій зерно при зерні, будеш мати на стерні.*

Прийменник *про*. Поєднується зі знахідним відмінком і має такі адвербіальні значення:

– мета – *Минув Спас – держи кожух про запас; Про свято держав, а у будень сказав;*

- умова – *Ще про цибулю голоду не було.*

Прийменник *через*. Знаходить застосування в знахідному відмінку. Має адвербіальні значення

– часу – *Через день – то й неділя, через хату – то й весілля;*

– причини – *Через бабині телята не можна вовкові в город подивитись.*

В українських прислів'ях і приказках використовується ціла низка первинних прийменників. Найчастіше, поєднуючись з іменниками, вони реалізують значення часу. Не менш широко вони виступають у функції мети й умови. Дещо рідше прийменниково-відмінкові форми мають причинову семантику і значення способу дії. У поодиноких випадках завдяки їм репрезентується допустова семантика. Найбільшу кількість адвербіальних значень мають прийменниково-відмінкові форми *з в, від, за, на*. Найменшу адвербіальну семантику засвідчують форми з прийменниками *без, для, до, крізь, при, про, через*. Дослідження прийменників з адвербіальною семантикою можна проводити на матеріалі різних стилів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Прийменникова система української мови / Вихованець І. Р. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови / Вихованець І. Р.; АН України. Ін-т української мови; відп. ред. К. Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис: [підручник] / Вихованець І. Р. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. **Горпинич В. О.** Морфологія української мови: [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / Горпинич В. О. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
5. **Пешковский А. А.** Русский синтаксис в научном освещении / Пешковский А. А. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
6. **Сучасна українська літературна мова. Морфологія** / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 584 с.
7. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови: [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / Шульжук К. Ф. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 408 с.

ДЖЕРЕЛА

Українські прислів'я і приказки / [упоряд. С. Мишанича та М.Пазяка; передм. М. Пазяка; іл. худож. А. Василенка]. – К.: Дніпро, 1984. – 390 с.: іл. – (Б-ка укр. усної народної творчості).

Надійшла до редколегії 17.02.2010